De rivier de Mark door de eeuwen heen. (I)

Inleiding tot de geografische geschiedenis van de rivier de Mark en Dintel en het aangrenzende polderland in het Noordwestelijk gedeelte van Noord-Brabant.

door

H. VRIEND

Maar midlertijt soo vliet de Marcq beneden
Naer Minderhoudt, Ipbrugh en daar men heeft gestreden,
Bij Strijbeeck, het gescheyt van Gelmel en Breda,
Bey tusschen Meerel doir en Meersel evennae
Tot dat hij Galder siet en leeger de Blaeucamer.
Van daer tot Ulvenhout een slot van eedle ranken
Vuijt het Bredasche huys, gesproten van de Vrancken,
En Ginneken, verciert met bergen hooch van Sant
Daer nymphen van het bosch en nymphen van het lant
en Nymphen van de Mercq haer comen steedts begeven
Doir lust van 't Mastenbosch van dennen hooch verheven,
En pijnen, ront gekroont, doir lust van het gesicht
Van eene schoone stadt op Mercq en A gesticht
Daer Mercq met d'A verbreet stadt ende landt doet noemen
Breda, van soet gewest van const en sterckt' te roemen.

(Onbekend 17e-eeuws dichter)

I. Inleiding.

Omtrent de waterstaatkundige toestand in de Middeleeuwen is van het noordwestelijk gedeelte van de provincie Noord-Brabant weinig met zekerheid bekend. Literatuur is hierover nagenoeg niet aanwezig en voorzover er kaarten uit die tijd voorhanden zijn, zijn deze nog zeer onvolledig. De breedte en gedaante van de toen in dit gebied voorkomende wateren zijn daarbij nog sterk vertekend, zodat op deze kaarten — evenmin als op die tot het begin van de 19e eeuw — niet kan worden gemeten. De kaarten kunnen derhalve slechts als illustraties dienen en niet als basis van de geografische gesteldheid op verschillende tijdstippen. Wel staat vast, dat

de rivier de Mark in die tijd ongeveer tot aan Terheijden een brede waterstroom is geweest.

Door de gesteldheid van de bodem zal de eigenlijke loop van de rivier de Mark, met uitzondering van het gedeelte van Zwartenberg tot de uitmonding, vrijwel ongewijzigd zijn gebleven. Waarschijnlijk werden dezelfde zijriviertjes opgenomen als thans, doch benedenwaarts van Terheijden hebben zich in de loop der eeuwen belangrijke veranderingen voltrokken.

De rivier de Mark stroomde namelijk vroeger ongeveer ter hoogte van Zevenbergen in noordwestelijke richting naar de Striene en vormde over dit gedeelte tevens de grens tussen Brabant en Holland [1]). Door dichtslibbing is dit gedeelte later sterk achteruitgegaan, omdat het water in westelijke richting via de Barlake (later ook Blake genoemd) een uitweg zocht door de Dintel. De rivier kreeg daardoor later de dubbele benaming de Mark en Dintel.

De verandering in de benedenloop van de rivier de Mark is, zoals we hieronder zullen zien, geen toevalligheid, doch waterloopkundig alleszins verklaarbaar.

Onderzoekingen in de laatste decennia hebben uitgewezen dat aan onze kust een rivier namelijk de neiging heeft haar mond zo zuidelijk mogelijk te leggen. Dit vindt zijn oorzaak in het feit, dat zich langs de kust van zuid naar noord een getijgolf beweegt, waardoor het grootste verhang in het zuiden optreedt d.w.z. dat daar de gemakkelijkste afstroming naar zee plaats heeft. Zo is b.v. de zuidelijke geul in de brede Scheldemond — de Wielingen — de voornaamste stroomgeul.

Bedoelde wijziging in de loop van de Mark heeft zich dan ook voltrokken in een periode, waarin de getijbeweging in dit deltagebied het sterkst merkbaar was. Want in het gebied van de Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden hadden de zware stormvloeden in de 13e, 14e en begin 15e eeuw zodanige vernielingen aangericht, dat bijna gehele eilanden verloren zijn gegaan of „drijvende" werden. Voor de Noordwestelijke kust van Brabant was dus een zeer uitgestrekte watervlakte ontstaan, waarin de getij-

stromingen vrij spel hadden met het hierboven geschetste gevolg.

De benaming van „Oude" en „Droge Mark", zoals wij die in oude stukken van omstreeks 1500 aantreffen, wijst er trouwens al op, dat langs dat riviergedeelte de afvoer van het Markwater niet meer in die mate als voorheen plaats had.

Te gelegener tijd zullen we bij de behandeling van enkele details van de poldergeschiedenis zien, welke rol de getijbeweging heeft gespeeld en hoe de mens daarvan profijt heeft weten te trekken.

Wat de gevolgen van de getijbeweging onder zeer abnormale weersomstandigheden kunnen zijn, hebben wij kort geleden kunnen aanschouwen.

Het deltagebied was dermate aan wijzigingen onderhevig, dat de Mark en Dintel nabij de uitmonding zelfs nog in gemeenschap met de (Roosendaalsche en Steenbergsche) Vliet heeft gestaan. Door aanslibbing is later ter plaatse van het westelijk gedeelte van de tegenwoordige polder van Nieuw Gastel (1591) en het oostelijk gedeelte van de Oud-Prinselandsche polder (1605) een gors ontstaan waardoor deze verbinding weder verloren is gegaan en de Mark en Dintel en de Steenbergsche Vliet mede door latere indijkingen ongeveer hun tegenwoordige loop hebben verkregen. De watergang, waarvan het zuidelijk gedeelte Verloren Diep en het noordelijk gedeelte Derrie Kreek is genaamd, is naar alle waarschijnlijkheid nog een overblijfsel van bovenbedoelde verbinding.

Andries Vierlingh [2]), die in 1541 rentmeester van Steenbergen en tevens deskundige was in polder- en waterschapszaken, deelt in een door hem nagelaten — onvoltooid — manuscript nadere bijzonderheden mede omtrent de landaanwinning, waarop nog nader zal worden teruggekomen.

De mond van de rivier de Mark en Dintel was in de tijd, nadat zich in Zeeland en ter plaatse van de Zuid-Hollandse eilanden belangrijke veranderingen hadden voltrokken, zeer breed en diep, evenzo het verdere gedeelte van de rivier, dat in belangrijke mate aan de werking van eb en vloed onderhevig was. De vloed was in de 16e eeuw zelfs bij Hoogstraten in België nog merkbaar.

In het begin der 17e eeuw bedroeg ter hoogte van Terheijden het tijverschil nog 5 voet en 10 duim (1.70 m), doch in de volgende eeuw was dat al veel minder geworden (± 0.60 m).

In dit verband verhaalt Vierlingh ons omtrent een ongeval „gebuert bij Breda op den wech naer het dorp van der Heijden (Terheijden) een mijle van Breda" en waaruit tevens blijkt hoe de bodemgesteldheid ter plaatse was: „Daer waeren twee jongens, sij quamen in een wellenden gront *(in drijfzand)* ende soncken daer soo diep inne dat zij niet vuyt te crijgen en waeren wat men daeraen trock, men soude se eer in stucken getrocken hebben ende verdroncken onnoselycken doen den vloet wederom opquamp".

Uit gegevens omtrent de eb- en vloedwerking volgt, dat de Mark vroeger een groot waterafvoerend vermogen moet hebben gehad. Daardoor was het mogelijk, dat de Mark stroomopwaarts veel verder dan thans bevaarbaar was. Zo konden in het midden van de 16e eeuw schepen van 45 voet lengte en 10 voet breedte de Mark tot Hoogstraten in België bevaren.

Door verzanding van de Mark en Dintel en het zich steeds sterker accentueren van de bochten in de Boven Mark is later de bevaarbaarheid sterk verminderd, zodat men in 1816 voor de laatste maal met platbooms-vaartuigen tot aan de Meerselsche Dreef kon komen. Volgens de beschrijving van de provincie Noord-Brabant, behorende bij de Waterstaatskaart, is zij thans van Breda af nog slechts over 1 km bevaarbaar voor scheepjes van 20 ton.

Het vervoer van goederen geschiedde in de vroegere eeuwen uiteraard zo veel en zo ver mogelijk per schip, want in laag gelegen streken waren de primitieve wegen voor zover aanwezig, vaak gedurende een groot gedeelte van het jaar ternauwernood of helemaal niet begaanbaar, terwijl het oversteken van rivieren en vaarten bezwaarlijker was dan thans.

De nederzetting aan de samenvloeiing van de Mark en Aa of Weerijs, waaruit de stad Breda is ontstaan, heeft voor een belangrijk deel haar groei te danken aan de gunstige ligging op hoge zandgrond aan de rivier. Uit de kaarten daterend uit de 16e eeuw blijkt, dat in het westelijk gedeelte van Noord-Brabant de plaatsen,

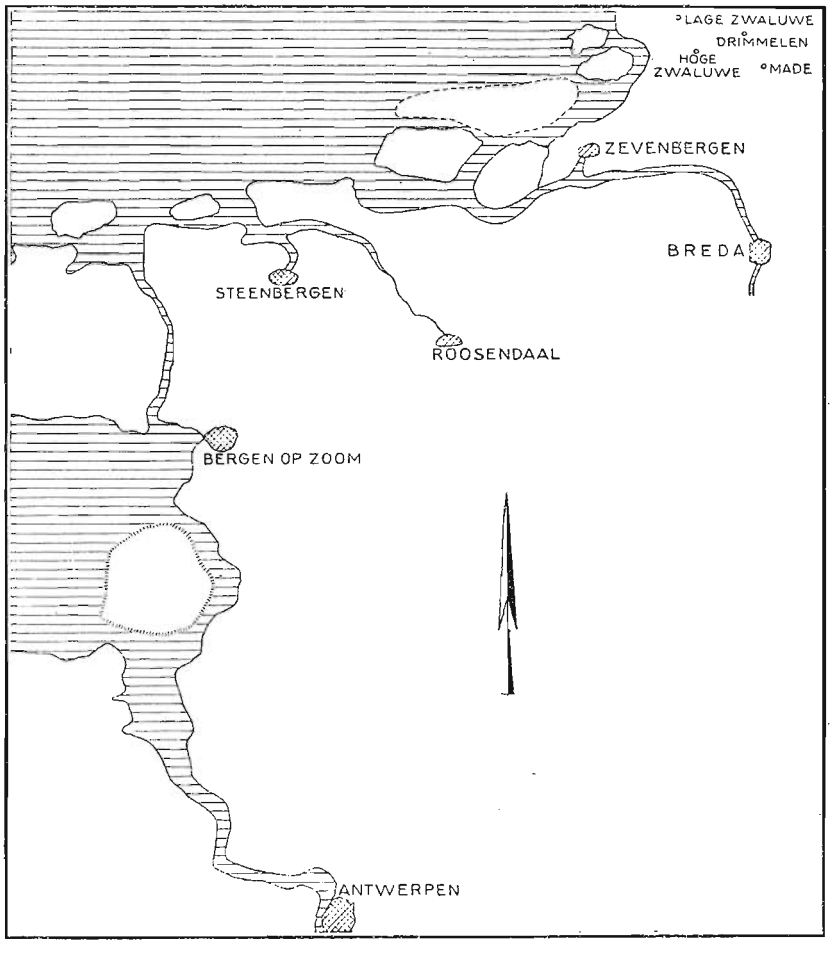

Fig. 1. Situatie volgens fragment van de kaart van Zeeland op last van Alva getekend door Christiaan Sgrooten (Originele tekening in de Bibliotheca Nacional te Madrid).

welke in die tijd van enige betekenis waren zoals Steenbergen, Bergen op Zoom, Zevenbergen en zelfs Roosendaal alle nagenoeg aan of bij het open water lagen *(zie fig. 1)*. De geschiedenis van Breda en haar omgeving is dan ook innig verweven met de waterstaatkundige ontwikkeling van het stroomgebied van de rivier de Mark.

Op de rivier de Mark was er in de Middeleeuwen al vrij druk scheepvaartverkeer. Ten tijde van Vierlingh was de scheepvaart (vooral vissersschepen) van die aard, dat hij in het hoofdstuk van zijn handschrift, dat handelt over de oorzaken van aanslibbing en het ontstaan van verondiepingen in de rivieren, de volgende opmerking maakt:

„Het is clair ende notoir dat alle impessementen aanworpinge maecken, soe men dagelicx bevindt in de revire van Breda ende andre reviren dat, zoo wanneer de mosselschuyten heure vuijlten ende overgebleven oude mosselen over 't boort in de riviere werpen en de deurdien aen malcanderen gecoppelt hangen, nochtans datter grooten stroom deur gaet ende een groote ebbe affvalt, niet en connen verdrijven noch vuytschueren daer groyen aff plaeten midden in de diepten als eylandekens, bedervende soo deselve diepte ende riviere maeckende soo twee diepten die van de schippers quaet zijn om vindende; sulcke mosselworpers behooren wel dapperlycken gecorrigeert te werden".

De scheepvaart van Zeeland naar Brabant v.v. ging in de 16e eeuw door de Dintel, terwijl de schepen van Holland naar Brabant v.v. voeren door het toen nog brede water tussen de gorzen Fijnaart en 't Sandt-daar-buiten, genaamd Keene of Moijkene. Via de Barlake konden de veerschepen de haven van Oudenbosch bereiken om de reizigers over land de reis verder te laten vervolgen in de richting van Breda of Antwerpen. Korte tijd na de bedijking van de polder Heer Jansland in 1551 [3]) verzocht de markgraaf van Bergen aan de Staten van Holland de nabij de dijk van genoemde polder (onder Nieuwe-bosch) gemaakte nieuwe aanlegplaats, welker ligging evenmin gunstig bleek te zijn — en daardoor aanleiding gaf tot klachten — te verplaatsen en wel zo dat zij recht

tegenover de Keene zou komen te liggen. Hierdoor zou dan tevens de Barlake waar het bij slecht weer geducht kon spoken niet meer behoeven te worden opgevaren [4]).

Dit was aanleiding voor de Staten van Holland om nog in dat jaar ter plaatse een onderzoek te laten instellen, doch tevens lieten zij nagaan of het mogelijk was een kortere veerverbinding met Brabant tot stand te kunnen brengen. Hiervoor kwam uiteraard in aanmerking Lage Zwaluwe of Geertruidenberg.

Nadat hieromtrent aan de Staten rapport was uitgebracht, bleef de zaak rusten tot 1560.

Hoewel de Gedeputeerden van de in die tijd nog machtige stad Dordrecht uiteraard aan de kortere veerverbinding via de Swaluwe de voorkeur gaven boven die via Geertruidenberg, werden tenslotte tegen de verwachting in door de Staten van Holland, nadat ter plaatse een onderzoek was ingesteld, met de stad Geertruidenberg onderhandelingen aangeknoopt over de beschikbaarstelling van comfortabele veerschepen, het in berijdbare toestand brengen en onderhouden van de dijk van Geertruidenberg tot Steeloven, alsmede het instellen van een geregelde verbinding per reiswagen via Breda naar Antwerpen en Mechelen. Deze onderhandelingen zijn tenslotte met succes bekroond, doordat op 7 Juli 1561 onder protest van de stad Dordrecht, die het bestaande veer naar Oudenbosch zelfs nog prefereerde, een overeenkomst met Geertruidenberg is gesloten voor „tnyeuwe veer ofte passaigue naer Brabant" „te voren in den Ouden bossche gelegen hebbende".

Aangezien het geenszins geringe onderhoud van de dijk naar Steeloven voor het stadsbestuur te bezwaarlijk werd geacht, wilde Geertruidenberg in 1569 gaarne weer van dit contract af. Sedertdien is over dit veer niet veel meer bekend als gevolg van de grote strijd, welke intussen door de komst van Alva in ons land was ontbrand.

In 1560 hadden de Gedeputeerden van de steden Dordrecht en Gouda ook nog opdracht gekregen een onderzoek in te stellen naar de mogelijkheid het veer van Oudenbosch als hoofdverbinding te verleggen naar „Laege Swaluwe" en na te gaan welke

kosten verbonden waren aan het maken van een aanlegplaats nabij Swaluwe en aan het berijdbaar maken van de wegen van daar naar Terheijden. De uitvoering van dit plan zou evenwel een hoge uitgave vorderen.

Volgens het in 1551 reeds uitgebracht verslag van het plaatselijk onderzoek bleek dat „het propijste soude wesen een Hooft te maken op de nieuwe Swaluwe, wesende maer twee mijlen Waters maar dat 't selve met het schieten ende wijden van seker water ende het maken van eenige wegen, nootelijk zijnde, wel soude kosten vijf duijsent guldens".

Bij de verdere behandeling hiervan werd er op gewezen, dat de veerverbinding over Geertruidenberg meer comfort bood aan de reizigers dan die via Lage Zwaluwe en daardoor veel aantrekkelijker was.

Doch van de nautische zijde bezien verdiende de verbinding via Lage Zwaluwe de voorkeur en wel omdat „men van Dordrecht tot op Laege Swaluwe tweemaal op eenen dag gins ende weeder vaaren mag daar men van Dordrecht op den Berg voornoemd niet dan eens op eenen dag vaaren en mag ende dat de scheepen op sommige winden wel twee getijden onder weegen blijven sitten; ende des winterdaags als het een dag of nagt gevroosen is, en mag men de Vaart op Bergen niet gebruiken, daar men nog wel ses of seeven daagen daar na de Vaart op de Swaluwe of den Oudenbosch bevaaren mag, overmits de getijden aldaar gaande".

Voorts werd door diegenen die de veerverbinding via Geertruidenberg niet voorstonden als een groot bezwaar aangemerkt het feit, dat de dijk van Geertruidenberg naar Steeloven te smal is om bij duisternis of des nachts daarover reiswagens elkaar te laten passeren, immers „souden de Wagenaars malkanderen in het rijden van den Dijk werpen tot groot pericul van den rijsenden Man".

Dordrecht stelde overigens veel prijs op de handhaving van het oude recht om de veerboten van elders varende op Brabant, de haven van Dordrecht te laten aandoen, hetgeen men bij de instelling van de nieuwe veerverbinding liever trachtte te vermijden.

Uiteindelijk werd bepaald, dat zowel het veer naar Nieuw-Gastel (Oudenbosch) als dat naar Geertruidenberg in een behoorlijke staat zou worden gebracht; deze beide verbindingen tussen Holland en Brabant, werden voorlopig voldoende geacht, zodat het plan voor Lage Zwaluwe toen niet tot uitvoering is gekomen.

Eerst veel later is hier een verbinding tussen Dubbeldam en Zwaluwe ontstaan, die de voorloper is geworden van het latere Moerdijkse veer, dat door de overbrugging van het Hollandsch Diep tenslotte weder op zijn beurt overbodig is geworden.

Het veer van Holland via de Mooi Keene naar Oudenbosch, dat ontstaan is doordat de verbinding over land van Holland naar Brabant door de ondergang van de Groote of Zuid Hollandsche Waard in het jaar 1421 verloren is gegaan, heeft dienst gedaan totdat de scheepvaart door steeds verder gaande verlanding in genoemd water als gevolg van de bedijking van de Losecaatspolder in 1688 niet meer mogelijk was.

In 1566 werd dit veer blijkens de in het Rijksarchief aanwezige oorkonden officieel verplaatst naar Nieuw Gastel (Heer Jansland) tegenover de Keene. Deze zeer belangrijke veerverbinding met Holland werd nogal gebruikt door de afgevaardigden der steden, die in Brabant ter dagvaart gingen. De bloei-periode van dit veer ligt tussen 1470 en 1570.

Omstreeks 1740 — dus nadat het bed van de Mark door bedijkingswerken belangrijk vernauwd was — maakte de rivier nog deel uit van een belangrijke handelsweg. Wagenaar verhaalt hieromtrent in zijn „Tegenwoordige Staat":

„Breda bloeit egter door den handel, die uit Holland en van elders over deeze stad gewoonlijk gedreven wordt. De goederen, welken men naar Maastricht, Luik, Aken, Verviers en andere plaatsen daaromtrent zenden wil, worden veel op Breda gescheept en vandaar te lande om de zwaare tollen op de Maaze te ontgaan naar de gemelde plaatsen gevoerd. 't Gene van deze plaatsen naar Holland gebracht, komt er ook veeltijds over Breda of 's-Hertogenbosch".

Niet alleen in vredestijd vervulde de stroom zijn belangrijke

rol in de geschiedenis van de stad Breda en het omliggende land, doch ook in tijden van oorlog heeft hij zowel voor vriend als vijand zijn aandeel in de strijd geleverd en het meest bekende feit is wel de verrassing van Breda door middel van het turfschip in het jaar 1590.

Behalve de op natuurlijke wijze tot stand gekomen veranderingen van geringe omvang in de bedding der rivier bovenstrooms van Terheijden zijn meerdere wijzigingen daarin aangebracht door het toedoen van mensenhanden. Als één der recente voorbeelden zij vermeld de demping van een gedeelte der rivier dat door de binnenstad van Breda stroomde. In zijn zitting van medio Juni 1950 heeft de gemeenteraad dier stad met de kleinst mogelijke meerderheid besloten ook nog dat gedeelte van de Mark te dempen dat sedert het ontstaan van Breda de haven vormde; derhalve dat gedeelte van de rivier waaraan Breda zijn opkomst in grote mate te danken heeft gehad.

Deze demping, welke mogelijk is omdat het rivierwater langs de rondom de oude stad tijdens de ontmanteling der vesting Breda in de periode 1870—1880 aangelegde singels kan worden afgevoerd, vormt de voortzetting van de reeds enige jaren geleden uitgevoerde demping van een gedeelte van de rivier, waardoor — zij het in mindere mate dan nu het geval zou zijn — een specifiek oud stadsbeeld verloren is gegaan. Uit dien hoofde ware het dan ook te wensen, dat de voortzetting van deze demping nimmer tot stand zal komen. Doordat Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant aan bedoeld raadsbesluit hun goedkeuring hebben onthouden en de Kroon het beroep van de Gemeente Breda tegen dit besluit ongegrond heeft verklaard, kan aan dit plan geen uitvoering worden gegeven.

Uit het vorenstaande moge reeds blijken dat het alleszins de moeite loont de geschiedenis van deze geenszins grote rivier met inbegrip van het aangrenzend polderland na te gaan, waartoe de bouwstoffen echter voor het merendeel nog uit de bronnen zelve zullen moeten worden geput. Het hierna volgende moge daartoe als een beknopte en algemene inleiding dienen.

II. De Mark in de middeleeuwen.

De westelijke grens van het vroegere graafschap Strijen (pagus Strija) werd gevormd door de Striene, waarvan de sporen van de loop door overstromingen — vooral in de 15e eeuw — over een groot gedeelte geheel zijn verdwenen, terwijl het zuidelijk deel van haar bedding liep door de op het huidige eiland Tholen in het begin van de 13e eeuw ingedijkte polder de Vijftienhonderd gemeten. Op het Zuid-Hollandse eiland de Hoeksche Waard is de oude loop ook nog ten dele terug te vinden [5]).

In deze rivier, die tot het begin van de 13e eeuw voor de scheepvaart de verbinding was tussen de Schelde en de Maas, stroomden enkele kleinere rivieren uit, welke door het graafschap in noordelijke of noordwestelijke richting liepen. Daartoe behoorde ook de rivier, welke thans nog langs de stad Breda tot het tegenwoordige dorp Terheijden in noordelijke richting stroomt en vervolgens naar het westen ombuigend.

Zoals reeds vermeld, moet de Mark ter hoogte van de tegenwoordige haven van Zevenbergen in noordwestelijke richting verder gestroomd hebben. De juiste loop van bedoeld riviergedeelte is echter niet meer met zekerheid na te gaan. Bij een proces voor de Groote Raad van Brabant te Mechelen in het begin van de 16e eeuw over een geschil tussen de heer van Bergen en de heer van Niervaart inzake het recht tot inpoldering van schorren noordelijk van Oudenbosch (voorheen Baerlebosch geheten) gelegen, wordt bepaald: „que le principal cours de l'eaue, que lors estoit en estre et par òu passoient et repassoient les bateaulx venans et allans de Hollande s'appelloit l'Oude Marcke, Cromme Marcke ou Droge Marcke, que gisoit par devant la dite ville de Zevenberghe et là avoit son cours à l'entour du dit Zevenberghe et die Nyevaart, passant par les dits adjectz contentieux" [6]).

Op grond van deze uitspraak zou volgens Dr A. A. Beekman en Dr Th. van Rheineck Leijssius (1938) [7]) de rivier toen ter hoogte van de Hazeldonk gestroomd hebben naar Zevenbergen, vervolgens ten Zuiden van genoemde plaats naar de westelijk

daarvan gelegen Kleine Torenpolder, langs de Galgeweg en het Keteldiep naar Klundert om vervolgens langs de tegenwoordige Scheireevliet en de later in de 16e eeuw ingedijkte Tonnekreek haar loop te vervolgen in noordelijke richting — zich daarbij sterk verbredende — en tenslotte uit te monden in de Striene. Volgens van Rheineck Leijssius moet het zelfs niet uitgesloten worden geacht, dat de Oude Marck naar de meer westelijk gelegen Kromme Kreek heeft gestroomd.

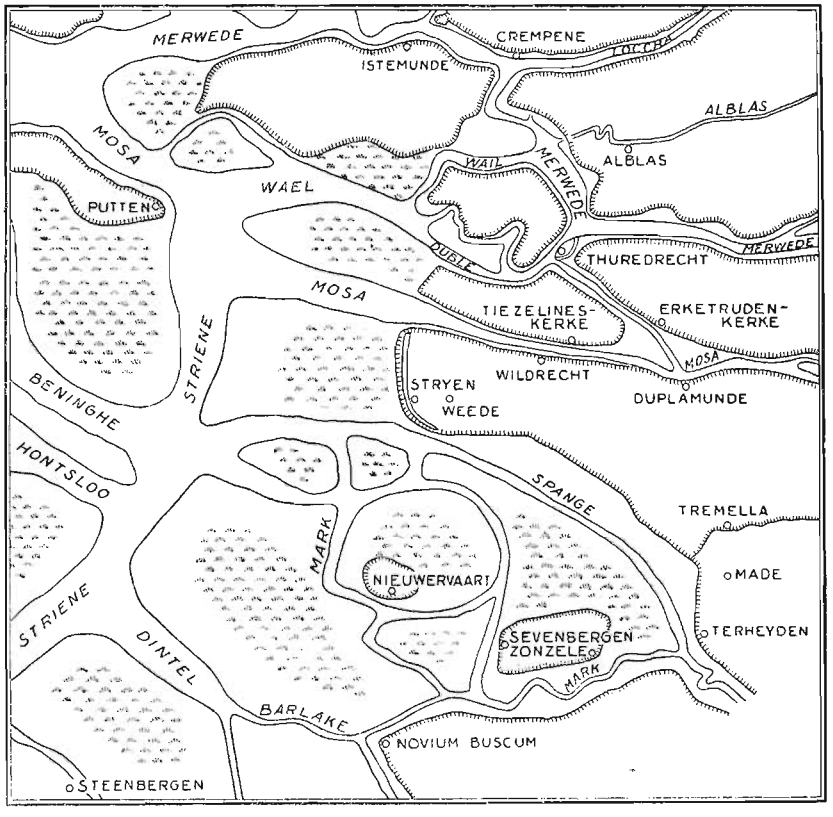

Fig. 2. Reconstructie van het gebied van de benedenloop der rivier de Mark volgens Ramaer omstrecks de 12e eeuw. De bedijking van Nieuwervaart is van latere tijd.

Aanvankelijk werd door Beekman (1932) aangenomen dat de Bloemendaalsche Kreek in de Bloemendaalsche Polder en de bovenvermelde Scheireevliet bewesten Klundert nog overblijfselen zouden zijn van dit gedeelte van de rivier, destijds Oude, Droge of Kromme Mark geheten. Uit de bedijkingsgeschiedenis blijkt namelijk, dat de Bloemendaalsche Polder later is bedijkt (1580) dan de respectievelijk ten noorden en ten zuiden daarvan gelegen Gecombineerde Noord Toren-, Oost- en West Merenpolder (1530) en de Oudelandsche Polder. (Het Oude Land van Standdaarbuiten — 1525).

Noordelijk van de monding lagen nog enkele kleinere gorzen o.a. het Markgors en het Loogors. Het Markgors [8]) lag ter plaatse van de tegenwoordige, aan de noordzijde van het Hollandsch Diep gelegen Hoogezandsche polder, terwijl het Loogors zich bevond op de plaats van het huidige Land van Esch, waarin thans nog twee watergangen, Loo genaamd, aanwezig zijn.

Het laag gelegen, grotendeels uit gorzen en slikken bestaande gebied, waarvan de binnenste grens wordt gevormd door de aangrenzende diluviale zandgronden, was vóór 1300 praktisch nog niet bedijkt. Over deze periode staan ons behoudens enkele reconstructies *(zie fig. 2)* geen kaarten ter beschikking, zodat voornamelijk uitgegaan dient te worden van de — meest betrouwbare — kaarten van Beekman. Volgens hem moet de toestand in dit gebied omstreeks de 13e eeuw geweest zijn als op bijgaande schets is aangegeven *(zie fig. 3)*. Door een uitgebreid en systematisch bodemkundig onderzoek zou men slechts omtrent de loop der oude geulen meerdere zekerheid kunnen verkrijgen, want ter plaatse waar de geulen vroeger de oude veenlaag doorsneden, is na het verdwijnen van die geulen een klei- of sliblaag ontstaan.

Hevige stormen — soms gepaard gaande met zeer hoge stormvloeden — welke in de 13e, 14e en 15e eeuw ons land en vooral het gebied van de Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden teisterden, brachten in het deltagebied van de benedenloop der rivier de Mark belangrijke wijzigingen.

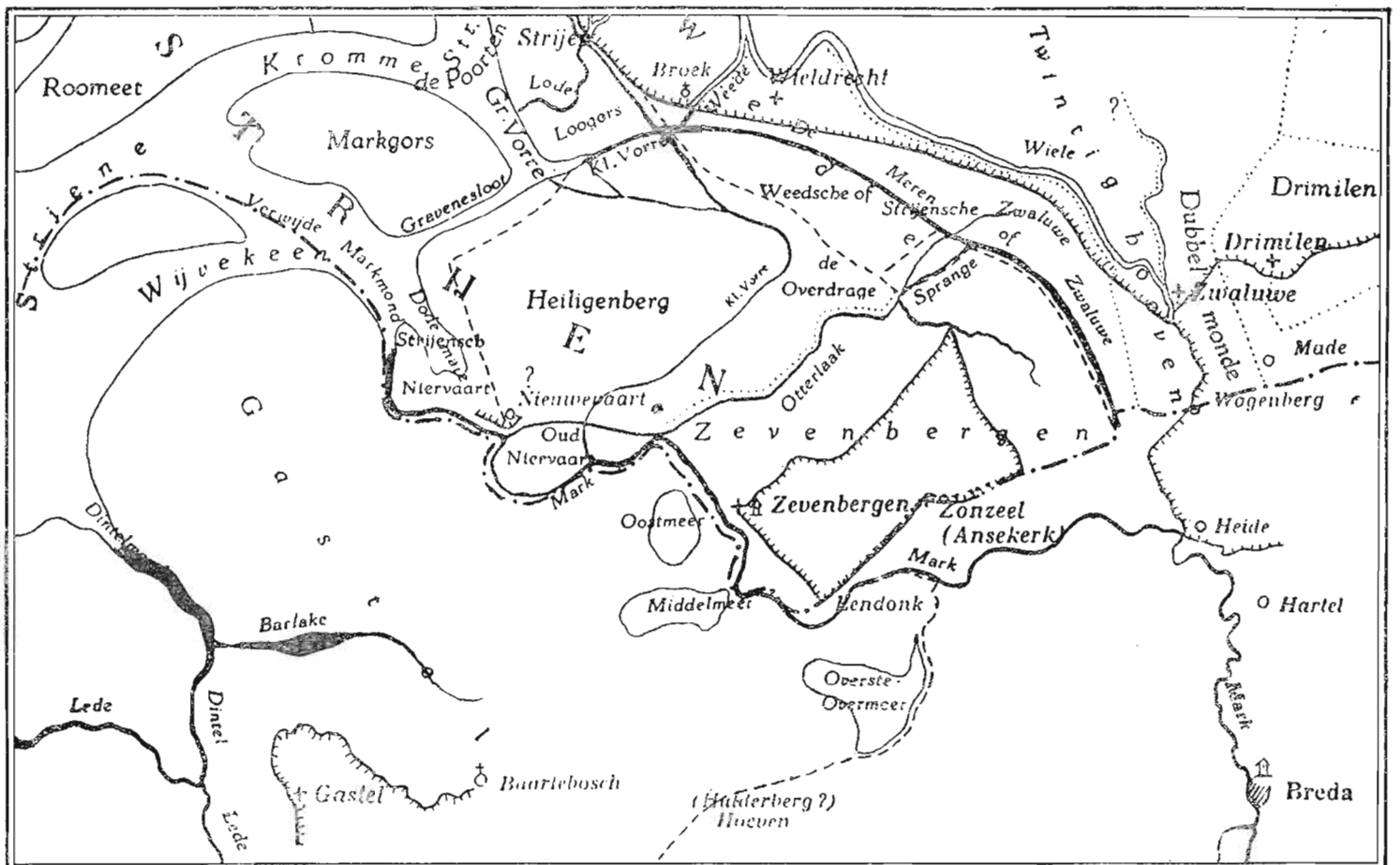

Fig. 3. Reconstructie van het gebied van de benedenloop der rivier de Mark omstreeks de 13e eeuw, volgens Dr. A. A. Beekman — Geschiedkundige Atlas van Nederland, blad: Holland ten Zuiden van het IJ in 1300 (Zuidelijk gedeelte), 1938; uitg. Martinus Nijhoff, Den Haag.

Aangezien de bodem van dit gebied grotendeels uit veen en derrie bestond, was deze streek door haar lage ligging minder geschikt voor bewoning en waar men nederzettingen aantrof, was het noodzakelijk, dat tot bedijking — zij het nog van beperkte omvang — moest worden overgegaan zoals nabij Zevenbergen en Niervaart (Klundert).

Onoordeelkundig turfgraven (darink-delven) in de gedeeltelijk of geheel niet bedijkte schorren en gorzen heeft in belangrijke mate bijgedragen in de wijzigingen van de wateren in het gebied van de voormalige heerlijkheid Strijen.

Hierdoor zag de Heer van Strijen zich dan ook genoodzaakt op 24 September 1358 het „moerdiken" in het gebied ten noorden van de Mark te beperken, teneinde de westelijke dijk van de Groote of Zuid-Hollandsche Waard te beschermen tegen mogelijke doorbraken.

Aansluitend aan bedoelde dijk van de Groote of Zuid-Hollandsche Waard werd in de jaren 1410—1411 ter bescherming tegen het steeds meer opdringende water van Strijen af een waterkering [9]), genaamd de dijkage van de Zwaluwe, in zuidelijke richting oostelijk van de Roode Vaart gelegd. Het ten oosten van die dijk gelegen gebied zou op deze wijze voor verdere overstroming bij stormvloed beveiligd moeten zijn. Teneinde een gesloten bedijking te krijgen, werd deze dijk in het zuiden aan die van het gebied, dat thans ongeveer de Oude Polder van Zevenbergen vormt in aansluiting gebracht.

Het gevolg van genoemde bedijkingen was echter, dat de stormvloedkom kleiner werd, waardoor het water buitendijks bij stormvloeden een hogere stand bereikte dan daarvóór het geval was. De ten westen van de bedijking gelegen gorzen zouden bij stormvloed meer blootstaan aan overstroming en aan de vernielende werking van het water.

Omstreeks het begin van de 15e eeuw was al reeds zoveel land verloren gegaan, dat tussen Strijen en Broek een breed water, Wijvekeen genaamd, reikte tot aan de westelijke dijk van de Groote of Zuid-Hollandsche Waard en de aansluiting van de naar het

zuiden lopende waterkering. Het gebied van het oude graafschap Strijen, dat nu uit tal van schorren bestond, werd daardoor in tweeën verdeeld. De gorzen Mark- en Loogors zijn hierbij verloren gegaan.

De nieuwe dijk was aanvankelijk zodanig gelegd, dat de uitwatering van de Groote of Zuid-Hollandsche Waard door de Broeksche sluizen ernstig werd belemmerd. Op 19 December 1413 werd dan ook toestemming verleend de dijk nabij Broek oostwaarts te verleggen. De dijk zou ook na verlegging de Meren, — waarvan de huidige Meervliet nog een overblijfsel is — blijven afsluiten. In die tijd was dat water ter plaatse van de bedijking bijna 800 m breed, zodat deze bedijking als een groots opgezet werk dient te worden beschouwd.

Volgens een enkele jaren geleden door Mr S. J. Fockema Andreae geschreven brochure over de geschiedenis van gemeld waterschap, zou bedoelde bedijking zijn mislukt, omdat voor de verdere voltooiing van het werk de nodige gelden ontbraken. De bij dit werk werkzaam zijnde polderjongens uit de naaste omgeving gingen als gevolg van het niet uitbetalen van hun loon in staking, daarbij belettend, dat eventueel door anderen werkzaamheden aan de dijk zouden worden uitgevoerd.

De Sint Elisabethsvloed op 18 November 1421, waarbij het westelijk gedeelte van de Groote Waard geheel verloren ging, bleef voor het gebied van de beneden Mark niet zonder gevolgen.

Mede door verkleining van de vloedkom — we wezen daar reeds op — overstroomde dit gebied nagenoeg geheel en werden de aanwezige polderdijken, welke uiteraard van bescheiden afmeting en constructie waren, doorbroken.

De dijken, vooral die welke oostelijk van de Roode Vaart waren aangelegd, gingen, doordat het herstel daarvan, als gevolg van politieke- en financiële omstandigheden, te lang uitbleef, door afkalving geheel verloren. De gehele streek lag derhalve nu weer geheel open voor eb en vloed. In de afstroming van het water van de grote rivieren naar de zee was een grote verandering gekomen n.l. het water kon nu via de Biesbosch in zuidelijke richting door

't Buttervliet (later Hollandsch Diep genaamd) zijn weg vervolgen.

In de tweede helft van de 15e eeuw kon men, als overstroming der gorzen bij gewoon hoogwater niet meer plaats had en daarop weer begroeiing mogelijk was, weer tot her- of bedijking overgaan en wel het eerst ten zuiden van de Mark aansluitend aan die van de in 1409 bedijkte Hoevensche Beemden de Oude en Nieuwe Landen van Oudenbosch (1460 herdijkt) en de St. Maartenspolder (1483).

Ten noorden van deze rivier waren de gronden, welke na de catastrophale overstroming in November 1421 weer waren drooggevallen, onderling of van het vaste land gescheiden door brede wateren, Keene en Roode Vaart genaamd; deze gorzen zijn evenwel geleidelijk door aanwas groter geworden en waren in de 16e eeuw rijp voor indijking.

Uit de later regelmatig uitgevoerde bedijkingen in dit gebied blijkt, dat de St. Elisabethsvloed behoudens de belangrijke wijziging in de afvoer van het water uiteindelijk slechts een vertraging van de landaanwas tot gevolg heeft gehad.

De provincie Noord-Brabant, die thans ruim honderd waterschappen bezit, heeft vanaf het begin van de strijd tegen het water een oppervlakte van ruim 47.000 ha ingepolderd d.i. een gebied ongeveer zo groot als de Noordoostpolder.

Gerekend naar de oppervlakte der aldus gewonnen gronden neemt Noord-Brabant na de provincie Zeeland met 117.000 ha, Zuid-Holland met 90.000 ha en Groningen met 63.000 ha de vierde plaats in.

Wat de beschrijving van bedijkingsgeschiedenis betreft staat zij evenwel op de laatste plaats!

III. Bijzonderheden omtrent de te bedijken gorzen in de 16e eeuw.

Ten noorden van de Mark en Dintel lagen omstreeks het begin van de 16e eeuw enige gorzen, Ruigenhil, Heiningen, Fijnaart en Stand-daarbuiten genaamd. Over de eigendom van de aanwas dier genoemde gorzen was tegen het einde van de 15e eeuw tussen

de heren van Bergen op Zoom en Breda een geschil gerezen. Door de Raad van Mechelen, die dit geschil te behandelen kreeg, werd op 27 Juli 1510 tenslotte beslist, dat genoemde aanwassen toebehoorden aan de heer van Bergen op Zoom, die deze gorzen dan ook, als zij daarvoor „rijp" geworden waren „te bedijkene" uitgaf, nadat hij daartoe op zijn beurt van de landsheer toestemming had verkregen.

De aanwassen van Bouwensland en Nieuwe Emmer verbleven evenwel aan beide Heren.

De Rentmeester van Steenbergen, Andries Vierlingh, die uit hoofde van zijn functie nauw bij die indijkingen betrokken was, deelt in zijn meergemeld manuscript tal van bijzonderheden mede omtrent de wijze waarop in zijn tijd de bedijkingswerken onder meer in dit gebied werden uitgevoerd en beschrijft voorts de gesteldheid van de bodem, alsmede de methodes, welke destijds toegepast werden om de aanwas der gorzen te bevorderen.

Om enig inzicht te krijgen in de methode van werken in de 16e eeuw zullen hieronder enige citaten uit zijn manuscript worden aangehaald, welke uitsluitend betrekking hebben op het gebied van de benedenloop van de huidige rivier de Mark en Dintel.

Als de gorzen, alleen nog bij hoge vloed overspoeld werden en de bodem goed „begroest, beseght ofte met riet bewasschen" was, waren ze bij uitstek geschikt voor beweiding. De gorzen werden daartoe verpacht. Zij die dergelijke gorzen in pacht namen, waren volgens mededeling van Vierlingh meest arme lieden. Om nu het vee bij eventueel snel opkomend hoogwater voor verdrinking te beschermen, werden zo hier en daar hoogten (hillen of hellen) [10]) aangelegd, of maakten de herders ook wel op een hooggelegen gedeelte van het gors een houten woning met schuur, die van een omwalling werd voorzien. Dergelijke woonheuvels werden ook wel „stellen" genaamd.

Aangezien de bodem van het gors in het begin uiteraard nog week was, kwam — evenals thans nog gebruikelijk is — hoofdzakelijk klein vee en bij voorkeur schapen voor het beweiden in aanmerking.

Als gevolg van de natuurlijke afwatering der gorzen waren er tal van kreekjes ontstaan en om het klein-vee de best „begroesde" gorzen te laten beweiden, maakten de herders „door de kreken schaep-dammekens", maar vaker nog werden, om de afwatering zo min mogelijk te hinderen over de kreken overgangen of zogenaamde „pieten" gemaakt. „Pieten worden lichtelyck gemaeckt van twee ofte drije lange boomen van der dicte van dyssels van wagenen ende daerop worden dichte sooden aan malcanderen geleyt ende gesteecken dichte aen malcanderen gewapt *(geklopt)*, die heurselven vougen alsse nat zijn ende alsse drooge zijn oft gemetst werck waere."

Vierlingh betoogde reeds, dat om goede polders te krijgen het beweiden een noodzakelijkheid was. „De gorsingen oft slijcken, die niet geweijt en worden met beestkens oft schaepen en connen niet hardt geworden oft heuren gront oft fundament van dycken nemen, sij wassen bol ende voosch op: soo als men daarop wil comen dycken, soo ontsinckt den dyck dat met schier twee dycken op een behouft te leggen. Cakeloo ende de Tobe [11]) en worden niet beweyt, het schaijt *(schaadt)* jaerlicx meer dan vijff off seshondert jae duysent gulden, soodat men deselve gorsingen niet begaen en can aan de noortzijde op de Dindel ende alst tot eenen verschen corenlande bedyckt sal zijn soo salt int banen, int betreden van mensche, paerden, ploech ende beesten meer dan twee voeten sincken, neemt exempel aen het rietlandt in den Ruijgenhil, bedyckt in den somer van LXIIII (1564), twelcke voor de dijckagie meest riethiellen waeren daer men de beesten aff weerde ende keerde soodat het nu alle dage sinckt dat ment sal moeten weijen *(gebruiken als weiland)* ende daert hert lant leet betreden ende beweyt van de beesten daer heeft het zijn meester deucht gedaen al en ist tdiepste van de cleye niet als het rietlandt: het rietlant leet op de vette stroomen van Hollandt int noorden ende het ander int westen ende noort-westen halff op de Zeeusche stroom; soo oock Cakeloo opt noorden leyt op de Dindel, wert het beweyt met cleyne beestkens, het soude int eerste oock zijn herdicheyt ende saete crijgen, ende daernae met schapen geweijt soudet effen wor-

den. Maer vooral moet men daeraff houden hoorenbeesten die op heur drije jaren gaen, diet gors vertreden ende schenden ende niet dan met putten en maecken, de sooden brecken ende rouwe loopen zoude".

Men achtte het in die tijd beter de gorzen, welke voor bedijking in aanmerking kwamen, eerst drie tot vijf jaar te laten beweiden en daarna te bedijken „omdattet soo een harde huyt crijgen mochte, want hebt ghij jonck gors oft slijck ghij en cont daer geen vruchten aff gewinnen ende dat ghijt eer doet ghij bederft sulcke gorsingen met schueren zoo dattet in XIIII jaeren niet dragen en wil dat deucht".

De landaanwinning werd in die tijd reeds kunstmatig bevorderd en zo werd bijvoorbeeld ter plaatse van de huidige Oude Prinslandsche polder onder leiding van Vierlingh een dam ter lengte van ongeveer 3672 m over het gors aangelegd. Hij beschrijft dit als volgt:

„Hebbende dan de groese voormelt boven het leech water, zoo sal men daaraen wercken..... [12]) cruysdammen loopende en streckende op sulcke winden als den stroom lancx ofte dwers zijne cracht neempt ende dat vuytwijst want gemeenelycken de stroomen loopende over de slijcken d'een getijde wechnemen van vetticheyt dat sij die voorgaende getijden hadden gewonnen ende zoo doen oock rechiproce die ebben vallende over derselver slycken in vougen, dat die niet wel hoigen, begroesen noch met gors bewassen en connen, zoo ick tzelve hebbe bevonden op de gorsingen van mijnen heere den Prince van Oraigniën onder Steenbergen, genaempt Cakeloo ende de Tobe op welcken gorsingen ick gemaeckt ende geleyt hebbe eenen dam lanck bij de negenhondert Putse [13]) roeden, loopende oost ende west, de Dindelle noortwaerts, wesende eenen vetten Hollantsche stroom ende de Steenbergsche Vliet, wesende een groen Seuws mager water, zuytwaerts, welke Vliet altijts bij de anderhalve ure eer innevloede dan de Dindel voormelt ende soo overvielen de voormelte stroomen ende

wateren van de Vliet over den slycken voornoemt naer de Dindelle in sulcker vougen, wat ons de Dindel van vetticheyt d'een getijde gegeven hadde tzelve wierden wij wederomme quicte met den voormelten overvallende vloet van den Vliet, ende blijck dagelijcx merckelycken dat aen de noortzijde het landt hooger is door 't leggen van denzelven dam dan het oude gors van den voormelten Vliet verbreydende ende exte(nde)rende hem het landt ende slyck zóó van dage te dage dattet onloofelyck schijnt te sijne ende den aenwas aen die zuytzijde uut de Vliet compt spaerlycken bij, zoo ghy bevinden zult ende verstaen uut de naervolgende figuere".

Alle door hem vervaardigde toelichtende tekeningen, welke bij zijn handschrift behoorden, zijn echter teloor gegaan. Deze tekeningen zouden voor dit gedeelte van Brabant belangrijke historisch-geografische gegevens hebben verstrekt. Volgens deskundigen moet de dam gemaakt zijn op de plaats als op bijgaande situatie *(fig. 4)* is aangegeven.

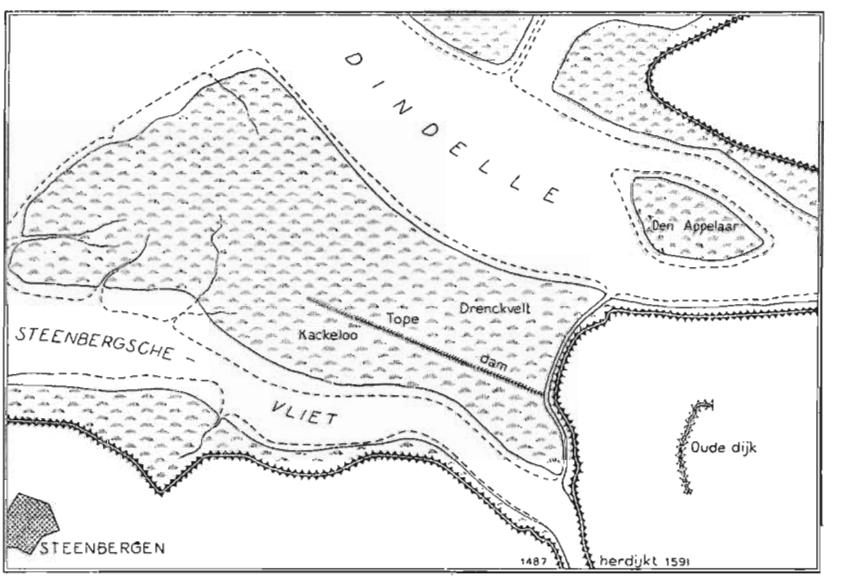

Fig. 4. Reconstructie van de gorzen en zandplaten op Prinseland omstreeks de tweede helft van de 16e eeuw: hierop is tevens de plaats aangegeven van de door Vierlingh in de eerste helft dier eeuw aangelegde dam ter bevordering van de landaanwinning.

Deze 16e eeuwse waterbouwkundige had de dam op een andere en volgens hem gunstiger plaats willen aanleggen, doch hij kon hiertoe van het betrokken dijksbestuur niet de medewerking verkrijgen.

„Ick hadde" aldus Vierlingh „gaerne gesien dat men den voormelten langen dam geleyt zoude hebben lancx het voornoemde diep op het suyden ende hoochste vuijterste gors, maer ten mocht mij niet gebueren ende dat deur diversche opiniën van menschen, die misselijcken sulcx niet vele gehandelt en hadden, zoodat men considereren mach wat gelooff een iegelycken in zijne neringe, vocatiën ende hanteringe behoort te hebben, want hadde de voornoemde dam sulck gelegen, soo soude alsoowel het gors besuyden den dam aan de Vliet het Hollants vet gehadt ende daarmede gehoocht hebben twelck men nu met den voornoemden langen dam affgedeylt ende afgeweert heeft. Daerenboven zoude de voormelte lange dam moeghen dienst gedaen hebben int dijcken van de gorsingen tot een cade, nu salt aen de noortzijde vet ende aen de zuytzijde op de Vliet bijcans de helft van den lande mager blijven".

Omtrent de toestand, waarin de gorsen van Prinseland verkeerden, alsmede over de daarop voorkomende vegetatie is voorts door Willem de Vos en M. Piggen [14]) een rapport uitgebracht, vermeldende, dat de aanwas die „doen ter tijt *(in 1564)* maer doorgaens clap en scelpsandt en was (is) zedert meer dan twee, eenen ende ten minsten eenen halven voet hoichten met goede cleye beworpen ende seere begint met heen- oft seggorse *(zeggegras)* te bewasschen". Omtrent het gors „genoempt de Bernt, aldwelck gorsse" aldus Piggen „soe verre wij westwaerts ende noordwaerts naer den werf oft stelle staande opt gorsse genoempt Carkers ende oock oostwaerts op oversien consten, doorgaens bevonden hebben beset met langen heen; riet ende ander groen wesende den heen soe hoich ende dichte dattet nauwelicx jae qualick doenlijck hadde geweest twee oft drie boochschoten lengten daerdoor te connen gaen [15])".

Omstreeks 1538 koesterde men het plan om de (Rosendaal-

sche of Steenbergsche) Vliet tussen Cackeloo en Kruisland af te dammen. Voor de afwatering in meer noordelijke richting had men de Prins voorgesteld door het gors Cackeloo een watergang te graven, doch dit plan werd door Vierlingh ten sterkste ontraden, daar dit zijns inziens voor het behoud en de verdere aanwas van het gors minder gunstige gevolgen zou hebben gehad. Dit plan is toen dan ook niet uitgevoerd.

Als een gors of een deel daarvan „rijp" was voor bedijking werden meermalen faciliteiten gegeven om de dijkaanleg te stimuleren. Zo vermeldt Vierlingh onder welke voorwaarden de Ruigenhil tot een corenland (d.w.z. een gebied waarvoor een keur geldt, dus een polder) ter bedijking werd uitgegeven. Deze voorwaarden zijn volledigheidshalve in extenso als bijlage A hierachter opgenomen.

De acte van uitgifte van de Ruigenhil dateert van 14 November 1563. Een exemplaar daarvan bevindt zich in het archief van het waterschap „de Ruigenhil".

Voor dergelijke bedijkingen kunnen geen algemene regels gelden, daar elke nieuwe bedijking haar speciale eisen heeft.

In de 16e eeuw werd aan één aannemer slechts het maken van een dijkvak van ongeveer 70 à 80 m opgedragen. Het werk werd uitgevoerd door polderjongens, die de grond voor het dijkslichaam per kruiwagen moesten verzetten; de arbeiders loonde men in daggelden, hetgeen volgens Vierlingh een langzaam werken in de hand werkte. In de zomer kwam het vaak voor, dat zij het werk in de steek lieten om bij het binnen halen van de oogst meer loon te kunnen verdienen.

Bij de bedijking der gorzen is een der voornaamste voorwaarden dat de afwatering van de nieuwe polder naar behoren functionneert, doch het gebeurde in die tijd wel, dat het afwateringsstelsel hieraan niet voldeed, zodat het overtollige water in de polder niet via de tochtsloten naar de gebouwde afwateringssluis afstroomde. „In de dyckagie van den Ruygenhille" aldus Vierlingh „was dit een groote faulte, dat het int eerste ende als de sluys aent loopen was niet gedaen en wert, want daerdeur

stont het hoochste landt schier onder twater twelck voor tleechste geacht wordt, ende dat deurdien het water eerst de boesems soeckt, d'welcke de sonne uytdroogen moeste deurdien zij geenen loop totte sluys ende sluysvliet en hadden. Maer soo haest de boesemen d'een totten anderen ende voorts totte sluys ende sluysvliet geleyt waeren liep het water soo vuyten boesemen dat het leechste het hoochste landt was — anders disputeerde men om een nieuwe sluys te leggene — daerdeur sulcken cost verhoet wert".

Omtrent de aanleg van wegen in de polders, welke zo gunstig mogelijk dient te geschieden, worden door hem nog de volgende bijzonderheden medegedeeld.

„Omme nu te voorts te comen aen de wegen hoe men die leggen sal, ghy moet se ordonneren ten meesten proffijte midden deur het landt, dat een iegelycke cavelinge gerieft mach wesen van de wegen, soo oock van de binnenbermen van dezelve wegen, die geleyt moeten worden soo veule ende naerdat het landt diep ende breet is ten minste van de breete van 2 Putsche roeden omme twee waegens malcanderen te mijden, dat oock alle de eerste vuyte wechslooten geschoten moet zijn op de wegen, die men daermede sal hoogen ende op den wech opschieten ende deselve daermede ronden, het sandt boven, soo wel oock op de voormelte binnenbermen aen den zeedyck als an de oude bermen aen de voorvorschedyck — welcke slooten (ten) minsten moeten breet wesen acht Putsche voeten, beneden blijvende in den bodem drye voeten ende diepe 3 ende eenen halven voet — met welcke eerde de wech gehoocht moet worden midden thoochste, aen wederzyden ront aff, het sant boven als voorseijt is, om bequaem te mogen bevaeren ende beryden, blijvende van den cant van de slooten anderhalve voet sonder met eerde te bestortenne oft de slooteerde daerop te laten liggen; vallen der eenige leechten in den wech d'eerde daerinne carrende soo veul ende soo verre men die onder malcanderen van gelijcx hoochte ofte soo nae men can verdeelen mach.

Het en is geen prouffijt veel opperellen *(opritten)* in eenige

dyckagie gemaeckt zoo der in den Ruygenhille gedaen was geweest, daer alle wegen aan de dijckbermen commende hadden twee opperellen, daerdeur de dyck boven op de cruijne ende het buytenbeloop seer gebroocken wordt. Ende en behooren nergens opperellen te liggenne oft gemaeckt te worden dan omtrent de dorpen, daer men kayen maeckt om te lossen ende laedene, met eenen breeden hoogen buytenberm, ende daer het gemeyn vlot van de schepen is, welck contrarie in den Ruygenhil oock gedaen is, daer men de bermen t'erffchynse vuyt(ge)geven heeft omme te betimmeren int principaelste daer den operelle behoort te liggenne ende gemaeckt te worden omme aen de voormelte kayen met waegen ende paerden te mogen geraecken".

Bij de aanleg van de polderdijken moest men tal van kreken afdammen, welke deel uitmaakten van de natuurlijke afwatering der gorzen. Dat dit niet altijd zonder moeite of nadelige gevolgen gepaard ging, moge blijken uit het volgende citaat:

„..... Soo men gesien mach hebben int overgaen van den Valckenborchschen Amer *(bij Klundert)* aan de mollene in den Smaeck ofte Ruygenhil, daer sulcke schueringe teijnden den dam om bedreeff ende gaeten maeckte datter noch een gat is genaempt Vrouw — Jacobsgat, oft ghij moest het geheel slijck, gors ofte schorre zoo vervolgen(s) teynden uut overdammen, twelc men altijts niet bequamelijcken doen en mach zoo omme de creken, die int gors loopen ende andere blicken ende diepen die niet prouffytelycke en zijn gestopt, ende bovendien costen sulcke dammen jaerlicx veule te onderhoudene door de Welingen *(wielen)* ende putten, die de oppervloye wateren overloopende (ende) dagelicx vallende vuytschueren".

Voor zover het voor een goede afwatering van het bedijkte gebied noodzakelijk was, werden ter plaatse van de afdamming kleine uitwateringssluizen gemaakt.

Voor de indijking van de thans nog in de Ruigenhilpolder aanwezige Tonnekreek werd door Vierlingh een uitvoerig advies uitgebracht *(zie bijlage B.)*.

De dijken bleken ook niet altijd op de vereiste hoogte te zijn

aangelegd. Zo hield men aldus Vierlingh in die tijd niet voldoende rekening met het inklinken van nieuw aangelegde dijken. Volgens zijn bewering moet onder meer het verloren gaan van het land van Reimerswaal hieraan zijn toe te schrijven. In mindere mate heeft de polder Ruigenhil daarvan ook de gevolgen ondervonden. Vierlingh vermeldt dienaangaande het volgende:

„De meeste faulte, die ick oyt in dijckagie gevonden hebbe in onse dijckgraven, dat is dat se noijt en hebben geleth op het pijlen van der hoochte van de dycken, daer nochtans een geheel dijckagie ende landt aen hanght ende dependeert, gelyck genouch gebleken is in de dyckagie van den Ruygenhil die daardeur geinundeert is op de vloet van Alderheyligen anno LXX (1570), daer dijcken waeren die (op) sommige steden geen VIII voeten hoochte en hadden soo onsen wijsen dijckgraeff self verclaert heeft, diewelcke wel behoorde daerinne versien te hebben met een spuije [16]) oft zeebeck daer bij te stellen. Wat ick riep omme de dijcken te pijlene, ick en hadde geen gehoor, maer mij dunckt de dijckgraeffven veule de faulte toegeschreven wordt dat eensdeels de landen innunderen; hadden de dijcken in den Ruijgenhil X voeten hoochte gehat wij en souden tlant niet verloren hebben, de voormelte dijckgraeffven sien nergens nae dan de dijcken mouije ende propre te maeckenne ende te palerenne met afflegginge (ende) schoon beloop int ooge, sonder eens te dinckene op de hoochte daeraen alle de welvaert van den lande dependeert".

In de 16e eeuw is met de toen ter beschikking staande hulpmiddelen een begin gemaakt met de definitieve inpoldering van het gebied van het noord-westelijk deel van Noord-Brabant, zoals we dat heden kennen.

Het belangrijkste bedijkingswerk in dit gebied heeft zich voltrokken tussen 1550 en 1700.

In verband met de indijking van de Biesbosch, waarmede reeds een begin van uitvoering is gemaakt en als gevolg waarvan hogere waterstanden van het buitenwater zullen optreden, zal dit poldergebied worden omsloten met een dijk van een dusdanige constructie en hoogte, dat de daarachter gelegen polders tot in de

verre toekomst op afdoende wijze beveiligd zullen zijn. De noodzakelijkheid hiervan is wel zeer duidelijk gebleken bij de stormvloed van 1 Februari jl. toen met een lage opperwaterafvoer der grote rivieren zelfs waterstanden optraden, waarop de bestaande buitenwaterkering van de Westhoek niet berekend was.

(Wordt vervolgd)

AANTEKENINGEN.

1) Dit blijkt o.a. uit de verklaring van de Drossaard van het land van Breda van 1279 over de grenzen van het Oude Gastel (..... tot de Dindelmond, dan ten halve diepe door de Striene van de Dindelmond tot de Markmond, voorts door het midden van de Mark „tot Overster Overmere" — Beekman).

2) Oud-schepen van Breda (Ongeveer 1536/37). Zijn handschrift, getiteld „Tractaet van dyckagie" bevindt zich in het Alg. Rijksarchief te Den Haag (Coll. Van de Spiegel no. 663) en werd in 1920 uitgegeven door Dr J. de Hullu en Ir A. G. Verhoeven in Rijks Geschiedk. Publ., Kleine serie no. 20.

3) In 1591 herdijkt als polder van Nieuw Gastel.

4) Holland ten tijde van Karel V en Philips II (Resolutiën enz.) deel III p. 140 e.v. en deel VI p. 498 e.v. door Mr. A. van der Goes — 1791 en Taxandria Jaargang XXXIII (1926).

5) Voor verdere bijzonderheden zie „De wateren van Nederland" (1948) door Dr. A. A. Beekman p. 204.

6) Taxandria XXXIII p. 94 e.v.

7) De wateren van Nederland (1948) Dr. A. A. Beekman p. 131 e.v. en Gesch. atlas van Nederland. Tekst bij de bladen:
Holland ten Zuiden van het Y in 1300 (Zuidelijk gedeelte) en Holland omstreeks de St. Elisabethsvloed van 1421 (Zuidelijk gedeelte) door Jhr. Dr. Th. v. Rheineck Leyssius.

8) Het gors, waarop in 1564 de polder Ruygenhil werd bedijkt, werd voorheen ten onrechte Markgors genoemd. Beekman heeft in 1932 deze onjuistheid ingezien (zie fig. 3).

9) Charter van 1 Mei 1410.

10) Helwijk gelegen in de Ruyghenhil nabij Willemstad, evenals Hellegat en Helsche haven zijn hiervan afgeleid.

11) Later zijn deze schorren, evenals Drenckvelt, Hoogsant en Karckers volgens de aanbestedingsvoorwaarden van de Zeedijk, als delen van de Oud-Prinselandsche polder in 1605 ingedijkt. (Algemeen Rijksarchief — Nassaus Domeinarchief — fol. 606 verso no. XXXVII).

12) In het handschrift niet ingevuld.

13) Een Putse (Puttensche of Putsche roe) is 4.08 m. Een algemene dijksmaat in het Hollands-Zeeuwse gebied.

14) Algemeen Rijksarchief Nassau Domeinarchief fol. 537; Michiel Piggen was van 1546—1563 rentmeester te Klundert.

15) Een dergelijke begroeiing treft men thans nog wel aan in de polders van de Zuiderzeewerken kort nadat zij zijn drooggevallen; met kleine rupsauto's kunnen nu dergelijke rietwouden zonder veel bezwaar worden doorkruist.

16) Lees: huyve, d.i. een dijksverhoging boven de kruin.